

УДК 351.858:050]:341.344(430=161.2)"1917/1918"

**Національно-виховна
місія часопису
«Громадська Думка»
у таборі полонених
українців Вецляр,
Німеччина
(1917 – початок 1918 рр.)**

Ігор СРІБНЯК

д-р. іст. н., проф.

Київський університет
імені Бориса Грінченка

вул. Бульварно-Кудрявська, 18/2,
04070, Київ, Україна

i.sribniak@kubg.edu.ua

ORCID 0000-0001-9750-4958

Дмитро ГРИНЬ

канд. іст. н., доц.

Київський університет
імені Бориса Грінченка

вул. Бульварно-Кудрявська, 18/2,
04070, Київ, Україна

d.hryn@kubg.edu.ua

ORCID 0000-0002-1378-636X

© Срібняк І., Гринь Д., 2023

У статті проаналізовано вибрані публікації з таборового часопису «Громадська Думка» у Вецлярі і, зокрема, ті з них, які сприяли формуванню послідовно українського світогляду таборян та стверджували їх у необхідності боротьби за незалежність України. Протягом усього часу свого видання таборовий часопис «Громадська Думка» відіграв надзвичайно важливу роль у справі національного освідомлення та громадського виховання полонених українців табору Вецляр. Це стало можливим завдяки відповідному тематичному наповненню газети, кожна рубрика якої прямо або опосередковано підводила її читачів до розуміння найвищої цінності всіх проявів національного життя для українців, повноцінний розвиток якого може бути забезпечений лише за умов існування незалежної Української держави. Саме цій меті слугувала публікація матеріалів про динаміку розвитку таборової січової організації, а також громадську активність полонених, яка, зокрема, виявляла себе в збиранні коштів на різні загальнонаціональні та таборові потреби.

У своїй більшості полонені українці повністю довіряли газеті, усвідомлюючи водночас, що у висвітленні ситуації на фронті та політичних подій в Центральних країнах редакція часопису була змушена дотримуватися цензурних приписів військового часу. Також газета доволі об'єктивно висвітлювала процес політичних перетворень в Україні та Росії, покладаючи на них надії докорінних суспільних змін. «Громадська Думка» та інші таборові видання залишалися для більшості полонених єдиними інформаційними «шлюзами», з яких вони черпали новини та знання в умовах полону. Водночас газета завжди виконувала для них роль співрозмовника, здатного вислухати й порадити в складній для таборян ситуації. Власне цим і була обумовлена та висока довіра, яку мала «Громадська Думка» серед таборян, що дозволяло їй ефективно виконувати покладену на неї національно-виховну та організаційну місію.

Ключові слова: полонені українці, табір Вецляр, часопис «Громадська Думка», редакція, стаття, Німеччина.

NATIONAL EDUCATIONAL MISSION OF THE NEWSPAPER “HROMADSKA DUMKA” IN THE CAMP OF UKRAINIAN PRISONERS IN WETZLAR, GERMANY (1917 – EARLY 1918)

Ihor SRIBNIAK

Doctor of Sciences (History), Professor
Head of the Department of World History
Borys Hrinchenko Kyiv University
Bulvarno-Kudriavska St., 18/2, 04070, Kyiv, Ukraine
i.sribniak@kubg.edu.ua
ORCID 0000–0001–9750–4958

Dmytro HRYN

PhD in History, Associate Professor
Department of World History
Borys Hrinchenko Kyiv University
Bulvarno-Kudriavska St., 18/2, 04070, Kyiv, Ukraine
d.hryn@kubg.edu.ua
ORCID 0000–0002–1378–636X

The article analyses selected publications from the camp newspaper “Hromadska Dumka” (“Public Opinion”) in Wetzlar, and in particular, those that contributed to the formation of a consistently Ukrainian worldview of the campers and convinced them of the need for Ukraine’s independence. Throughout its publication, the camp newspaper “Hromadska Dumka” played an extremely important role in the national awareness and civic education of the Ukrainian prisoners of the Wetzlar camp. This became possible thanks to the corresponding thematic content of the newspaper, each section of which directly or indirectly led its readers to understand the highest value of all manifestations of national life for Ukrainians, whose full development can only be ensured under the condition of the existence of an independent Ukrainian state. This was the purpose of the materials’ publication about the dynamics of the camp Sich organisation development, as well as the civic activity of the prisoners, which, in particular, manifested itself in raising funds for various national and camp needs.

Most of the Ukrainian prisoners trusted the newspaper completely while realising that in covering the situation at the front and political events in the Central countries, the editors were forced to comply with wartime censorship regulations. The newspaper also provided fairly objective coverage of the process of political transformations in Ukraine and Russia, pinning hopes for radical social change on them. “Hromadska Dumka” and other camp publications remained the only information “gateways” for most prisoners from which they received news and knowledge in captivity. At the same time, the newspaper has always played the role of an interlocutor for them, able to listen and advise them in difficult situations. This was precisely the reason for the high level of trust that “Hromadska Dumka” (“Public Opinion”) had among the campers, which allowed it to effectively carry out its national educational and organisational mission.

Keywords: captured Ukrainians, Wetzlar camp, newspaper “Hromadska Dumka” (“Public Opinion”), editorial office, article, Germany.

Постановка проблеми

Поразки царської армії на фронтах Першої світової війни призвели до потрапляння в полон десятків і сотень тисяч її вояків, які після цього утримувалися у багатонаціональних таборах полонених на теренах Німеччини та Австро-Угорщини. З метою послаблення Російської імперії уряди протиборчих їй держав вдалися до створення національних таборів, у яких на добровільних засадах почали концентрувати представників пригноблених царатом народів. Задля пробудження їхнього національного «я» в цих таборах провадилася інтенсивна культурно-освітня робота, а крім того — для їхніх мешканців були дещо поліпшені й побутові умови. В числі інших національних таборів у Німеччині були створені й українські, але полонені українців, які були в них зібрані, мали у своїй масі дуже низький рівень національної свідомості.

Але попри всі пов'язані з цим труднощі Берлінська централа Союзу визволення України (СВУ) у травні 1915 р. ініціювала створення української організації в таборі полонених царської армії Раштат у Німеччині (травень 1915 р.). Це дало можливість набути відповідного досвіду проведення національно-організаційної роботи в середовищі таборян, який було успішно використано вже за кілька місяців під час українізації табору Вецляр. Заходами відряджених сюди у різний час представників СВУ (д-ра Р. Смаль-Стоцького, Б. Лепкого, П. Лисецького та ін.), які утворили таборовий Просвітній відділ, у таборі були створені перші українські осередки — театр, хор, народна школа для неписьменних та малописьменних. До активізації їхньої діяльності долучалися українські активісти, що входили до таборового «Кружка української інтелігенції».

Протягом 1916 р. гуртки збільшили свій кількісний склад (що уможливило їхню реорганізацію в самоврядні товариства); крім того, весь цей час заходами Просвітнього відділу та комендатури з табору усувався антиукраїнський елемент, що розширяло поле для проведення національно-організаційної роботи. Український актив табору все активніше перебирав на себе ведення різних ділянок культурно-освітньої роботи; зокрема, у Вецлярі було створено загальнотаборові центральні представництва — «Генеральну Раду» й «Генеральну Старшину», що дозволило об'єднати роботу всіх інституцій та посилити їхній вплив на полонених. Провід Вецлярської громади полонених підтримував сталий зв'язок із робітничими командами, відряджаючи до них своїх представників зі свіжими примірниками таборового часопису та книжками.

Невід'ємним складником такої роботи було видання таборової преси, яка являла собою один із серцевинних сегментів діяльності просвітніх відділів СВУ в таборах. Слід зазначити, що таборіві га-

зети в цьому часі уникали проголошення на своїх шпальтах національно-визвольних гасел, пропонуючи увазі полонених матеріали здебільшого історично-краєзнавчого та просвітницького змісту. Насамперед редакції видань прагнули лише одного — призвичаїти свого читача до українського друкованого слова. Зауважимо, що цю місію успішно виконав попередник «Громадської Думки» — часопис «Просвітній листок». Але вже після Лютневої революції національно-патріотичне звучання таборової преси набуває все виразнішого характеру, і шпальти таборових газет заповнюють матеріали громадсько-політичного змісту, через які рефреном проходить ідея самоствердження України як незалежної держави.

Актуальність теми зумовлена насамперед необхідністю повнішого введення до наукового обігу матеріалів таборової преси полонених українців у Німеччині в часі Першої світової війни і, зокрема, часопису «Громадська Думка», який зробив вагомий внесок у формування національно-державницьких почувань полонених українців у таборі Вецляр.

Історіографія проблеми. Докладний аналіз першого етапу історії функціонування таборового часопису у Вецлярі (в цьому часі він мав назву «Просвітній Листок») та джерельної вартості його матеріалів вже було проведено у двох статтях (Срібняк & Шнайдер, 2020a, 2020b), там же було вміщено й докладний огляд історіографії досліджуваної проблеми. Також було висвітлено й особливості діяльності Видавничого товариства імені Бориса Грінченка, заходами членів якого забезпечувалося змістовне наповнення та тиражування згадуваного часопису (Срібняк & Голоско, 2019; Срібняк & Сидоренко, 2023).

Попри це варто згадати про деякі роботи дослідників саме з історії таборової преси з метою деталізації їхнього внеску в наукове опрацювання цієї теми. Одним із перших до цієї тематики звернувся О. Сидоренко (1995; 1996), завдяки працям якого ця дослідницька проблема набула контурних рис. Натомість стаття І. Крупського (1996), хоча й засвідчила обізнаність її автора з матеріалами таборових видань полонених українців у Німеччині, вирізнялася хаотичною структурованістю. В ній міститься лише одна маргінальна згадка про таборову пресу Вецляра, між тим остання мала би претендувати на чільну увагу автора цієї розвідки з огляду на назву його дослідження. Зрештою, формат цієї публікації (доповідь на конференції) залишав для І. Крупського (1996) широке поле для вибору способу подання інформації та не вимагав системності в його викладі.

Значним внеском у процес наукового опрацювання специфіки таборової преси стала узагальнювальна монографія Н. Сидоренко (2000), авторка якої використала для її підготовки архівні матеріали, що стосувалися обставин видання «Громадської Думки» у Вецлярі,

а також проаналізувала її тематичний репертуар. До заслуг Н.Сидоренко слід віднести й наведення переліку найдіяльніших його дописувачів та редакторів (із наведенням їхніх псевдонімів), а також цінні авторські судження про основні напрями редакційної політики часопису.

Також належить згадати й про спеціальну статтю А. Гречила (2019), в якій було використано матеріали таборового часопису, що стосувалися обставин виготовлення, посвячення та передання до України прапора 1-го січового Петра Дорошенка полку, що був сформований із числа полонених українців табору Вецляр.

Метою дослідження є деталізація змістового насичення часопису «Громадська Думка» і, зокрема, встановлення тих тематичних напрямів та окремих матеріалів, які сприяли формуванню послідовно українського світогляду таборян та стверджували їх у необхідності боротьби за незалежність України.

Виклад основного матеріалу

Початок 1917 р. був позначений для таборової газети полонених українців у Вецлярі «Просвітній Листок» неординарною подією — зміною назви; в редакційній статті видання максимально переконливо спробували пояснити доцільність цього кроку. Зробивши короткий екскурс в історію газето-видавничої справи в таборі Вецляр, редакція відзначила, що «... назва “Просвітній Листок” була прийнята ще в той час просвітної праці в таборі, коли панував один клич — “Просвіта!”», і коли просвіта розумілась як проповідь, яка приходить і яку тільки треба приймати». Назва таборового часопису додатково наголошувала на важливості просвіти для всіх таборян, але з плином часу — «... коли ж просвіта розвинулася у ширших розмірах, коли забило живцем організаційне життя і у просвітній праці стало брати живу участь ціла громада табору», у декого з полонених настало розуміння того, що ця назва є «завузькою». Особливо невідповідність назви газети почала впадати у вічі після проведення реформи просвітно-організаційного життя громади, коли «... кермо і відповідальність за працю взяли на себе організації табору» (“Громадська Думка”, 1917а, с. 2).

На глибоке переконання редакції часопису: «... святе слово “просвіта”» вже не охоплювало всього того, що відбувалося у таборі протягом 1916 р., бо «просвіта є джерелом, із якого живі люди черпають духову силу для розуміння громадського життя», а під її впливом «розвивається і збагачується[...] думка, громадська думка». Нова назва таборового часопису («Громадська Думка») також «апелювала» до однойменної київської газети, яка недовгий час виходила в 1905 р., перш ніж була заборонена царським урядом. Тому, приймаючи цю назву, українська таборова громада прагнула нагадати, що «... українська

громадська думка не спинилася від заборони, не пішла на угоду своїм ворогам, а розвинулася й прийняла виразніщі й грізніщі форми» для Російської імперії, і що навіть на чужині — в полоні — українці здатні відродити «щирі думки рідних громадян» та з'єднати їх «в ту свідому і нову силу», яка буде здатна перемогти царську деспотію ("Громадська Думка", 1917а, с. 2).

Аргументуючи свою думку, редколегія наполягала: «... громадська думка є та непереривна сила, яка відбиваючись на всіх сторонах життя, диктує устрій і лад тому життю», з огляду на що «... треба дбати, щоби громадська думка виростала, піднімалась, набирала б розуму із тяжкого досвіду і вела до кращого життя». Редколегія газети запропонувала кожному полоненому долучати свою власну слушну думку до громадської, дбаючи водночас як про своє особисте добро, так і добробут громади, нести «своє зерно до[...] «Громадської Думки», щоби вона збагачувалася[...] й відбивала б те, що ми є та як хочемо бути» ("Громадська Думка", 1917а, с. 3).

Можна лише припустити (через відсутність зворотної реакції полонених українців на зміну назви), що ця аргументація була достатньо переконливою для таборового загалу, і серед таборян не знайшлося противників такого перейменування. Так само позитивно полонені сприйняли й оновлений дизайн графічної заставки газети, але найголовнішим для них залишався її зміст, який після Лютневої революції в Росії набув значно більшого різноманіття та набагато виразнішого громадсько-політичного звучання. До цього була вже готова й переважна більшість таборян, для яких повалення царату стало подією першорядного значення, що уможливила їм позбутися почуття страху за долю своїх родин та вже вільно читати все, що вони вважали собі за потрібне.

Водночас газета навіть у цей сприятливий для таборової журналістики час не збиралася «почивати на лаврах», а навпаки — її провід (управа Видавничого товариства і редакція) «... не спускав з ока ваги друкованого слова й завше старався, що б наша часопись, оскільки то було можливе, відбивала в собі як загальне життя, так само й спеціально наше таборове». Хоча редакція не мала в цей час жодних проблем із наповненням більшості тематичних рубрик, і за її зізнанням «матеріалу для заповнення газетних шпальт» цілком вистарчало, все ж існувала «... прогалина за браком в ній статей на суспільні та економічні теми, як також статей популярно-наукових» ("Видавниче т[овариство]", 1917, с. 5–6).

Наклад газети в цей час становив 3000 примірників, невдовзі збільшившись до 3500. З цієї кількості розповсюджувалися від 2300 до 3300 примірників кожного випуску газети; решта передавалася до таборових бібліотек, а також пересилалася для провідних функціо-

нерів СБУ. Газета отримувала пожертви від полонених, які переказувалися за бажанням жертводавців на визначені ними цілі через касу «Громадської Думки» (Видавниче т[овариств]во, 1917, с. 6). Як і раніше, в таборовій друкарні виготовляються афіші, оповістки, програмки, бланки, статuti організацій та інша поліграфічна продукція, завдяки чому українське друковане слово проникало в усі сфери таборового життя та увиразнювало національну душу цього таборового вогнища української національно-визвольної думки.

Надзвичайно ефективним засобом впливу на полонених було видання тематичних номерів, присвячених найвизначнішим українцям — творцям новітньої України. На початку березня 1917 р. редакція опублікувала окреме число газети, яке містило цілу низку матеріалів про життя та діяльність Тараса Шевченка ("Громадська Думка", 1917b). Його відкривала велика стаття з портретом Кобзаря на першій сторінці, в якій були наведені основні віхи його життєвого шляху (рис. 1). Матеріал «Великий Невільник» містив численні цитування поетичної творчості Т. Шевченка, що стосувалася насамперед пригнобленого становища українського народу в Російській імперії та поневірянь Кобзаря під час заслання. У замітці С. Зубченка (1917) «Встане Україна!..» містилася згадка про «малодухів» з числа тих полонених українців, які «ще до недавна противилися [...]освідомляючій праці, зрікалися свого національного імені», але під впливом геніального Шевченкового слова навіть у цієї категорії таборян «озивається їх українська совість, сміливо лунає українське слово» (с. 9–10). Номер був багато ілюстрований, зокрема в ньому були розміщені кілька фото (у т.ч. й могила Т.Шевченка на Чернечій горі в Каневі).

Газета шукала і знаходила й інші способи згуртування полонених під гаслами визволення України, зокрема через регулярне висвітлення діяльності різних таборових організацій, серед яких одне з центральних місць посідало засноване ще 2 листопада 1916 р. парамілітарне товариство «Січ», одним із завдань якого стало виховання «національно свідомих людей, здорових душею і тілом» (Лисецький, 1918, с. 132). На виховній меті діяльності цього товариства було наголошено й у замітці таборової газети, яка містила таку деталізацію: «виховувати своїх членів фізично й морально і плекати в них дух громадянського почуття і дисципліни». Автор допису відзначав, що в першій фазі своєї діяльності воно «стояло на висоті своїх завдань», бо спочатку до його складу увійшли «більш сміливі ідеалісти, які розуміли вагу його для української національної справи» ("Т[овариств]во «Січ», 1917a, с. 4).

Станом на 14 грудня 1916 р. у складі «Січі» перебувало вже близько 100 членів, які були згуртовані міцною дисципліною та ясним розумінням своїх завдань. Товариством керувала виборна січова (ота-

манна) старшина на чолі з кошовим отаманом (*Постанови для, б.д., арк. 18–19*). Члени «Січі» щосуботи відбували гімнастичні вправи (у супроводі таборового оркестру); крім того, січовиків регулярно

Видає „Видавниче Товариство імени Б. Грінченка“.

Виходить 6 разів на місяць. Ціна одного примірника 2 фен.

Ч. 14. (61). Вецляр, 10. березня, 1917. р. Рік III.

* * *

Коли безталанна Україна „обідраною сиротою по-над Дніпром ходила й плакала“, коли „пані дукаві людей у ярма запрягли“, коли „з каліки латану світину з шкурою здіймали, вдову розинали за подушне, а єдиного її сина в військo оддавали“; коли „оухла дитина з голоду мерла, а мати на панському лані пшеницю жала“, коли „не було семі, не було хати, не було брата, ні сестри, щоб не заплакані ходили“, а „од Молдаванина до Фінна на всіх язиках все мовчало,“— тоді явив ся — Він... найбільший поет України, один з найбільших творців слова в світі, борець за волю, мученик за правду—**Тарас Шевченко**.

І як колись вефлесемська зоря зійшла над убогою стайнею, так засяяла зоря нашого

відродження над кріпацькою, селянською стріхою київської губернії, авенгородського повіту, у селі Моринцях, дня 25. лютого ст. ст. 1814 року.

Григорій Шевченко й Катерина Бойківна були батьками **Тараса**. Селянське горе й народна кривда прийшли на його хрестини, туга за кращим життям, мов тїнь, ходила за дитиною, а глибокий український смуток колесав його коліску і зробив ся його невідступним товарошем. Смуток—не мрія, а дійсність...

Батьки поета були кріпаками, а щож значило отсе нещасне слово кріпак? Невольник, ще гірше ніж невольник, ніж робуча худобина, сотворіння без права і волі, жертва невиносимо кривдячого суспільного устрою. Родичі Шевченка були Українцями—а щож се значило тоді?

Рис. 1. Титульна сторінка присвяченого Т. Шевченкові номеру газети полонених українців, табір Вецляр, Німеччина «Громадська Думка» (1917, 10 березня, Ч. 14(61), с. 1)

но скликали на товариські сходини, під час яких для присутніх виголошувалися реферати на різні національні теми. На початку січня 1917 р. січовики порушили питання про видачу їм традиційних козацьких строїв (шапок сизого кольору, синіх штатів та чумарок) ("Т[оварист]во «Січ»", 1917b, с. 7) (рис. 5).

За доволі короткий час ставлення таборян до січовиків кардинально змінилося, і за оцінкою таборової газети вже у січні 1917 р. до її складу вписувалися «навіть ті, хто раніше як не цілком вороже, то в найменшій мірі пересудно відносилися до неї». 18 січня члени «Січі» ухвалили рішення про виконання ними функцій таборової пожежної варти (сторожі), після чого почали робити обходи території табору в нічний час. На кінець січня 1917 р. загальна кількість січовиків становила 193 особи ("Т[оварист]во «Січ»", 1917с, с. 5), а їх товариство набуло деяких виразніших парамілітарних рис (це, зокрема, виявилось у зведенні всіх січовиків до складу «Січового полку ім. Союзу визволення України».

Поступальний розвиток «Січі» тривав і протягом лютого 1917 р., про що свідчила чергова замітка на шпальтах таборового часопису: «... життє в Товаристві йде нормальним шляхом. Товариство збільшується новими членами, які мешкають у таборі, а також надходить до Січі чимало листів від товаришів із робітничих команд або з проханнями прийняти їх до Січі, або з запитаннями, чи приймає Товариство в члени тих, що зістаються на командах». 14 лютого 1917 р. — на чергових товариських сходинах — проводом товариства було повідомлено, що загальна кількість його членів склала 235 осіб ("Т[оварист]во «Січ»", 1917d, с. 6).

Рис. 5. Невідомий січовик в однострої, на другому плані — вхід до таборової друкарні та редакції газети «Громадська Думка» (на вивісці у лівому верхньому кутку фотографії надпис — «Друкарня», «Редакція» (німецькою і українською мовами), без дати, табір Вецляр, Німеччина (ЦДАВО України, ф. 4382, оп. 1, спр. 30, арк. 36) (Листи Союзу Визволення, 1916–1918)

«Січ» брала активну участь у проведенні усіх таборових урочистостей, зокрема Шевченківських свят (9 і 11 березня 1917 р.), на яких січовики виступали з гімнастичними вправами в супроводі оркестру на майдані та січовим концертом ("Т[оварист]во «Січ», 1917e, с. 13). Деяка декоративність у діяльності товариства (однострої, участь у всіх святкуваннях, проходи табором у супроводі оркестру та ін.), а головню відомі політичні події (повалення царату в Росії) — істотно збільшили число таборян, що прагнули приєднатися до «Січі». Наслідком цього стала значне кількісне збільшення товариства — вже станом на 17 травня 1917 р. до його складу входило 575 осіб ("Народна Рада", 1917, с. 4).

Влітку 1917 р. газета доклала всіх зусиль, аби прищепити полоненим розуміння важливості праці для громадських потреб, для чого (за дорученням проводу української таборової громади) ініціювала збір коштів для українських народних шкіл на окупованих Німеччиною волинських землях — там, де проходили військову службу й колишні полонені українці (які добровільно до цього зголосилися) з табору Вецляр. Полонені взяли діяльну участь у цій акції, що свідчило про доволі високий ступень їхньої національної свідомості, зібравши протягом березня — першої половини червня 1917 р. 528,68 м.н. (марок німецьких) пожертв на потреби волинських шкіл, які через Берлінську централю (офіс) СВУ були передані за призначенням ("З листів від Централі", 1917, с. 4).

Завдяки цьому та іншим внескам (кошти на волинські школи збирали й таборіві громади Раштату і Зальцведеля) стало можливим заснувати цілу низку початкових шкіл, які радо відвідували діти українських родин. Збір коштів на цю мету було продовжено, і для привернення уваги до цієї ініціативи українські активісти час від часу інформували про величезну вагу освітньої праці на Волині, яка провадилася силами таборян. Для цього використовувалися таборіві та блокові віча, що регулярно відбувалися в таборі. Так, зокрема, на одному з вічей на початку серпня 1917 р. голова віча спеціально наголосив на цьому, зазначивши водночас, що для її успішного продовження потрібні чималі кошти, які можуть бути зібрані тільки як пожертви, внесенням яких полонені навечно лишать «для історії доказ нашої національної свідомості й нашої національної сили». Для збору пожертв було створено комісію з трьох осіб (полонені Дончак, Малуа, Осьмак) ("Бльокове віче", 1917, с. 3).

Вихід 100-го номера «Громадської Думки» теж став слушною нагодою для того, аби ще раз нагадати полоненим про визначальні цінності, що були виплекані українською таоровою громадою «в днях кривавої світової війни». Попри всі обтяжливі таборіві умови «громадська думка українського народу» пробудилася й ожила, а громади

полонених українців, які були засновані СВУ в кількох таборах, поклали свій «камінчик» у розбудову політичного українства. Їх мешканці, «загнані в далекі чужі землі, збираються в одну сімю, читають, пишуть і вчать по своєму». Початки цієї роботи буди дуже складними, але в українців був у руках потужний інструмент — таборова газета «Просвітній Листок», поява якої з ненавистю була сприйнята чорносотенцями й малоросами, які дерли перші його номери та викидали ці обривки за дроти. «Не раз зі співами “Боже царя храни” проганяли [вони] “Просвітній Листок” з бараку». Але коли здавалося би, що з часописом було покінчено, «за кілька днів він знову появлявся... І так тяглося цілими місяцями». Протягом перших трьох місяців свого існування часопис вийшов вісім разів, маючи наклад 130 примірників. Ці номери зробили своє, долучившись «до прориву “фронта” царської політики, до зламання великої скали темноти, і перші внесли блиск живого й правдивого світла в бараки» (“Жнива «Громадської Думки»”, 1917, с. 1) (рис. 2).

«Просвітній Листок» не втомлювався «... скликати і вербувати все

Рис. 2. Оновлена титульна заставка газети «Громадська Думка» (1917, 8 квітня, Ч. 20(67), с. 1)

нових і нових приклонників» — навколо нього збільшується коло українських активістів, і в 1916 р. часопис «... з більшою силою й шкідливістю починає вдаряти в стіну темноти і страхіття». Збільшується частота його виходу, і вже невдовзі він перетворюється на щотижневик, несучи «в найглухійший куток бараку кличі до волі, змагання за щастя», розбуджуючи у таборян «громадське бажання». Маючи перед собою завдання «виробити свідомого громадянина-Українця», «Громадський Листок» починає досягати найвіддаленіших робітничих команд, послідовно й неухильно роблячи свою справу. Змінивши свою назву, часопис залишає незмінним своє призначення: «Наче бджола збирає всі соки з різних цвітів, так [і] “Громадська Думка” за-

ходить всюди й до всіх, збирає їхні думки, вяже в одно, і з тих порозкиданих думок, гадок, міркувань, слів творить думку, слово всієї української громади» ("Жнива «Громадської Думки», 1917, с. 1).

Весь цей час таборова газета закликала полонених до об'єднання: «... збирайтеся в одну велику сімю — в українську громаду, обєднайте ставайте в боротьбу за ваші права і волю, крашу будучність своєї батьківщини». Її редакція апелювала й до тих полонених, які все ще сумнівалися й уникали брати до рук «Громадську Думку». Та все ж саме вони мали почути пораду газети: «читай, міркуй, толкуй другим і ставай в ряди тих, які не мечем, а громадською думкою йдуть до боротьби за свої права політичні». Долучившись до читання часопису, полонений знатиме, «... як закладати й вести організації, товариства, як вести вдома хазяйство, як поступати при виборах до парламенту, чи то ради громадської; хто читає «Громадську Думку» постійно, той зачинає розуміти і розбирати політику». Закликавши таборян активніше передплачувати газету, редколегія слушно вважала, що це допоможе «звалити остатки темноти серед нашого народу», бо «... чим більше передплатників обєднаємо для «Громадської Думки», тим більше буде в нас на вільній Україні розумних людей» ("Жнива «Громадської Думки», 1917, с. 1) (рис. 3).

Восени 1917 р. громадські ініціативи, що були започатковані полоненими українцями, були продовжені та розширені. Таборяни, зокрема, підтримали пропозицію СВУ взяти на утримання таборової громади одну з українських народних шкіл у с. Ворокомель на Волині, що була відповідно іменована — «Школа ім. Вецлярського табору», в якій навчалося 65 учнів. На прохання української Шкільної ради у м. Білій, яка безпосередньо спрямовувала процес заснування українських шкіл на Волині, повідомлення про це було вміщено в таборовому часописі для того, аби полонені «... знали та любувалися своєю квіткою — рідною школою, яка пишається за їх невтомну працю під час перебування у полоні» ("Громадська Думка", 1917f, с. 3).

Патріотичний порив полонених українців був настільки сильним, що дехто з них навіть заповідав зароблені тяжким трудом власні кошти на громадські потреби. Так вчинив, зокрема, таборянин Андрій Заболотний, який перед своєю смертю заповів свої особисті кошти на добродійні цілі (15 м.н. — на волинські школи, 10 м.н. — «на допомогу бідним в таборі», 10 м.н. — на будову пам'ятника тим полоненим, які пішли з життя в таборі внаслідок давнених хвороб та фронтових поранень ("Громадська Думка", 1917с, с. 4).

Ще одним патріотичним почином полонених влітку 1917 р. став збір коштів до Українського національного фонду, і вже станом на кінець червня ц.р. було зібрано понад 300 м.н., які були вручені голові Берлінської централі СВУ О. Скоропису-Йолтуховському для подаль-

З таборового життя.

— Театр. У неділю, 22 квітня, в селі Народному Дому західом Муз. Драм. т-ва ім. М. Лисенка виставлено було „Дискомбас та чарка, то миньт с'яй с'явара“, комедія М. Старицького в одній дії, а на закриття—дивертисмент з номерами деклямації, музикою і сцену.

Зміст неясн, як відомо, такий, що ми новим не жалували б, якби такі ідеї на нашій сцені ніколи не походились. Про це вже і писано, і говорено, і дуже багато, про неможливість подібного вибору репертуару, який не відповідає ні нашим громадським завданням, завданню, ні завданням часу, який ми переживаємо, зокрема, бо не спираєть моєму дати нам тишу на сцені такою Шпилькою чи Шпадо, котра у житті в наш час нігде не стрілює? Так кожний мусить признати, що такі тиши хоч і були вонось, то давно відійшли до історії. І ми не указувати театр іншою життя, то в чому полягає та наука, яку ми маємо би використати з тієї історії?

Ще вчора можна сказати про гру артистів. Ні один з товаришів-акторів не дав того, чого с'яд—ти буди сподівати ся, ні один здатся ся й не старав ся дати необхідний образую того тина, якого ми й себе представляли. Правда, треба признати, не мали здібностей деяких товаришів, як от Пого, чи С-ого, але інош? Здобити—здобити, а старання треба скрізь прикладати, бо інакше ні найраціи сили тривати своєму артист. Ми щиро переконані, що якби товариш-акторі були прикладі потрібного старання, то ми не мали б сорому бачити того, що бачили.

Товаришом П-му на цей раз бракувало вираз у своїй ролю та ще й невизначи П, щоб не робити нагаз так, як їх вчора неперібно. Школивому Шпильку (С-му) теж бракувало не мало, а саме того, що й попередньому товаришам. Крім того заввадити в нас одностайний рух мас ми, і ми певні, що всі мешканці табору знають наперед, який рух зробить актор у тому чи в другому місці своєї ролю. Пан Шпадо (Г. Ван) був просто неможливий. Нюджинської різної риси, щось походить на лемківку й ніяк не вірило ся, що така жвава на люд чоловіка був спосібний повертати ся з давній своїм приятелем за дурницю. Гарно, до певної міри натурально українська ролю Гаврило, т. Кр. Репта була так-сяк, хіба що Степанови (Г-ки) с'яд би було підібрати собі більше натуральний голос.

З режисурою справля теж не втілка далеко ні від неясн, ні від три. Очіпок був такий, що його ні в якому разі не можна було, хоч би в якому імені, принайти та шапку й надіти його на голову, а ми бачили, що Шпилька його дуже довго розглядала у руках своїх надіти. Або так, якразкла: Шпадо понаука на Шпильку й підстав ся Гориню, „звідкіля тут взяв ся такий ведмідь“, а Шпилька давно вже спину свого швидконого козачка, і багато ще такого виного.

Словом, скрізь помітна недбалість, і не дивно, що проведена таким робом вистава не заслужує на пишну назву, як багатоязична.

Що до дивертисменту, то більше-менше уваги заслужують номери: Увертюра Кезерієра—оркестра та деклямації т. Д-жа та т. С-го, тай то т. Д-вий с'яд би було більше чуття доклати в своїм дослідженні, а т. С-му зменшувати склякість своїх так чисельних жестикуляцій. Зовсім не можна пробажити товариству в лиці його члена т. Кр-ва, який з цілком заслуженим соромом мусить утїкати зі сцени, бо не знає того, що має деклямувати.

За те такежтаки гарно, як заше, т.т. С-ий та П-ий. Шпадо різько, що штани на т. С-му були не українські, хоч і сині.

— Генералка Старинна відбула 23. с. квітня авіацією чергове застачин, на якому прийнято заши референтий табір, організації, ухаженню бюджет на місяць, травень (май), затверджено статут нових організацій, що постанали за останній час на робітничих командах, а саме: „Добра порода“ (ком. Вілг-Гріденгоде), „Духучина“ (ком. Мілзенберг), „Народна Думка“ (ком. Хантонів), 3366), „Бодяк“ (ком. Обертдорфер), Нітте ч. 1833), „Народна Рада“ (ком. Асслар ч. 1445).

Вислухано було прохання двох унтер-офіцерів і одного зауряд-прапорщика з табору Борне, які бажають повернутися до свого табору. Сті люди були вже у нас, але в 1915 р. на їх закінчення вивезено до російського табору, бо не хотіли прийняти участі в нашій роботі.

Тепер вони заповнюють, що с. націоналісти-Українці І, з усученими парескою режисурою в Росії хочуть прилучити ся до української праці. Таких прохань надходить чимало. Взагалі треба зазначити, що в до революційного багатовислухало ся до нас з тих, що раніш потікали від української „політичної“ до інших таборів, де-які з них тепер правдолюб. Уже в нас не щорі „ліній“ робити.

На стовій прапор.
Ком. Atzbach, № 536, Тур- 2 40
ток „Вперед“ . . . . . 1 —
Ком. Aftenhunden, т. Д. К-ва 3 40

На організаційні цілі.
Ком. Kohlen-Holz-Nasen, 1 —
№ 2811.

На українській бонній фонд.
Ком. Dalloch, № 1755 від т.т.:
Пан І. м. Д. В-го 75 ф., разом 1 75

На часовий „Громадська Думка“.
Ком. Obendorf Nitte . . . 1 20
„Kruftelbach від т.т. Д.
Х-ного 50 ф., С. Г-ма 10 ф. — 60
1 80

Перенеска Редакції.
Ком. № 11412 т. Заванос, Гроші одержано, 1 вносил продовжуват. ся.
Ком. Gubwieser, № 3165, Гроші одержані, Календарі в часовий пошлюк.
Ком. Hohenheim, ч. Бу, Длет ван одержали, часовий і книжка пошлюк.
Місний, Гроші одержано, букварі випалено.

Ком. № 2301, Гроші одержано, картки пошлюк.
Ком. Herr-Nonnack, Кал. кид С. В. У. пошлюк.
Ком. Birkhansen, № 2674, т.т. Бр-Шпадо, Ал. Гроші за календарі одержано. Випалено календарі в часовий, „Громадська Думка“, т. І. Поляр, Календарі часовий пошлюк.
Ком. № 11181, т. С. Гав. Часовий „Громадська Думка“ пошлюк.
Ком. Metta, № 3688, Гроші одержано, часовий і стійний календар пошлюк.

Оголошення.

Командатура подала до відомо Генеральній Старшині, бо бажає на перенесення пологоних з одного табору до другого може бути тільки від рідних: батьків синів і братів і то лише в тім випадку, як пологоний покрити всі видатки перенесення по залізничі. Крім цього пологоний, по прохас про перенесення више зазначених родичів, мусить дати пошудку, що останні дівсно годять ся на таке перенесення.

Канделяції Генеральній Старшини, повідомляючи товаришів про такий розпорядок, додає, що подані за останній час такого змісту прохання відкладені до вивчення потрїбних формальностей.

Канделяції
ГЕНЕРАЛЬНОЇ СТАРШИНИ.

Таборова книгарня

мас слїдуєчї книжки, які можна вишукати на робітничї команди через редакцію:

	М.	Ф.
Календ. на 1917 р. (Памят. книж.) С. В. У. в опраш.	1	30
Т. Шевченю, Кобзар 1 ч. в опраш.	1	—
„ „ „ 2 ч. в опраш.	1	—
Б. Баринський, Звідкіля пішло Імя України?	—	5
М. Возняк, Наша рідна мова.	—	5
„ „ Памяти Івана Франка	—	40
Кравеню, Що творить дієт ся в Росії?	—	5
Олещас, Створення, Значення, самостворіння України для європ. різновату.	—	10
Іван Крип'якевич, Українське військо (з малюнками).	—	5
М. Лозинський, Галичина в життю України.	—	15
А. Полуботко, 3 зимувало.	—	5
„ „ Тілою калка.	—	5
Виданє пологон. Захальна книжочка.	—	10
„ „ Яє определити вагу живої худоби.	—	10
„ „ Т. Шевченю в 102 р. його урод.	—	10
„ „ Муд. Меморіалюму.	—	5
Заклиняльш, Що треба знати кождому українцю.	—	5
„ „ Світослад І. Франка	—	5
Б. Лемків, 3 історії української літератури.	—	10
І. Шпильман, Роль України в болгарськє вїдродженє.	—	5
Виданє С. В. У. Наша нісія.	—	15
„ „ Українськє козачко.	—	5
Орєст Кирилочко, Українці в Америці.	—	15
С. Томашинський, Церковний біє українськєго сїрава.	—	5
Льонгін Девельскє, Русь-Україна, а Московин-Росія.	—	30
Поліглот Куцєн, Русин-Україн. в Швєцїї (роман).	—	50
М. Трушинець, Яє жин українськєй народ (з малюнк.).	—	25
В. Гнатюк, Нащюк, вїдродженє, астро-згор, Україна.	—	20
Ів. Бочковський, Фінляндія та фінляндськє питання.	—	20
Стеян Ленцицький, Лист з Швєцїї.	—	5
Виданє загально-українськєй культурної ради.	—	60
Словє о полку Гуркової.	—	10
Святє щєсьлюво нов, заступіт без опраш.	—	1
Онуфр. Святєй, Буквар для самоучіт без опраш.	—	30
Богдан Ленцицький, Чесна нає весілля рїч з 10 обрам.	—	20
Виданє пологон. Раштат, таб. Свійний календар.	—	20
Пр. В. Антонович, Хмельчин, в повістї Г. Сенієв.	—	20
Географія України С. Рудині, 1 ч. з 66 малюнк. карт.	2	20
„ „ „ 2 ч. з 48 малюнками.	2	50
Виданє С.В.У. Чужинці про українськє сїраво.	—	10
Визвольнє-українськє салдатецькє романноє кнїга.	—	30
Календар пологоних Українців у Фрайштатї „Розгага“ на 1916. і 1917.	1	—

Адреса редакції: Weizlar, Unterrichts Ausschuss. Lagerzeitung.

3 друкарні „Союза Визвольна Україна“ в таборі Вицлар.

Рис. 3. Цензурні купюри в газеті «Громадська Думка» ("З таборового життя", 1917)

шого передання УЦР (останній за короткий час виїхав до Швеції, сподіваючись через Петроград дістатися Києва) ("З листів від Централі", 1917, с. 4). До 7 липня 1917 р. на Український національний фонд було пожертвувано ще 798,75 м.н., і за дорученням полонених всі ці кошти заходами СВУ мали бути переправлені до Києва та вручені керівництву УЦР ("Громадська Думка", 1917d, с. 4). Протягом липня ц.р. до згадуваного фонду було додатково зібрано ще 213,01 м.н. пожертв, 55,18 м.н. були внесені полоненими на потреби волинських шкіл, 982,23 м.н. — на будову пам'ятника померлим у таборі полоненим ("Громадська Думка", 1917e, с. 4) (рис. 4).

Ідея спорудження такого пам'ятника теж стала потужним мобілізаційним імпульсом для полонених, який знайшов у їхніх серцях найгарячіший відгук, об'єднавши їх у бажанні вшанувати пам'ять тих земляків, чий земний шлях закінчився на чужині. Збір коштів та будівництво пам'ятника провадив спеціально створений для цього Комітет, який регулярно звітував про свою діяльність на шпальтах таборового часопису. В одному з розміщених у «Громадській Думці» повідомлень йшлося про надходження пожертв від полонених, які працювали в складі робітничих команд. Їхніми стараннями впродовж серпня 1917 р. на різні гуманітарні цілі було передано 902,78 м.н., зокрема 696,96 м.н. — на спорудження пам'ятника померлим у таборі полоненим українцям ("Звіт жертв", 1917, с. 4).

Станом на 1 листопада 1917 р. у касі Комітету було зібрано вже 3160 м.н., але цієї суми було замало для покриття всіх видатків для спорудження пам'ятника. Тому Комітет спробував привернути увагу таборового загалу до ідеї спорудження пам'ятника померлим полоненим, замовивши друк 2500 примірників відозв із проханням продовжити вносити пожертви на цю мету, що була адресована тим таборянам, які працювали у складі робітничих команд ("Звіт Комітета", 1917, с. 6).

Зрештою, на початку грудня 1917 р. це питання було винесено на загальнотаборове віче. Присутні на ньому таборяни заслухали та обговорили звіт про діяльність Комітету щодо спорудження пам'ятника померлим полоненим, після чого ухвалили рішення про кооптацію архітектора М. Паращука, якому й було доручено підготовка проєкту пам'ятника (з кошторисом 7000 м.н.), до складу комітету, Водночас належалося додатково зібрати ще 3800 м.н., і в же після цього закупити необхідні матеріали та розпочати практичну роботу з його спорудження ("Громадська Думка", 1917g, с. 4) (рис. 6).

Як уже зазначалося, товариство «Січ» взимку-навесні 1917 р. відіграло важливу роль у таборовому житті, але вже влітку-восени ц.р. — через майже неконтрольоване збільшення її складу та проникнення до організації значної кількості невідповідних осіб — її справи

Табір Вецляр.

Заходом Генеральної Старшини й усіх організац. Українськ. Громади

В НЕДІЛЮ 2. ВЕРЕСНЯ ЦЬОГО РОБУ

відбудеться

СВЯТО ВІДРОДЖЕННЯ УКРАЇНИ

З ТАКОЮ ПРОГРАМОЮ

— III I —

На сїчовій площі початок рано в 10. год.

- 1). Терлецький. „Святочний марш сїчового полку С. В. У.“—Відиграє
духова орхестра.
- 2). Привіт представн. Української Громади.
- 3). Сїчові вправи.
- 4). Церемонїяльний похід.
- 5). Похід до театру зі співом і орхестрою.

— III II —

— Коло театру. —

- 1). Промова президен. Українськ. Громади і президента Народ. Ради.
- 2). Проф. Лепкий. Реферат про відродження України
- 3). Шевченко. „Заповіт“—Проспівас хор т-ва ім. Лисенка разом з
учасниками свята.
- 4). Франко. „Прольог до поеми „Мойсей“—деклямація т. Біличенка.
- 5). Лисенко. „Встала хмара з за Лиману“—проспів. хор т-ва ім. Лисенка.
- 6). Промови.
- 7). Лисенко. „Наш Отаман Гамалїя“—проспівасхор т-ва ім. Лисенка.
- 8). Національні пісні.

— III III —

В НАРОДНІМ ДОМІ

Музично-Драматичне т-во ім. Лисенка виставить пєсу
Старицької-Черняхівської

„ГЕТЬМАН ДОРОШЕНКО“

Початок вистави рівно о 2. годині.

I, II, і III. дїї до вечері. Решта—2 дїї з 7. год.

В перервах гратиме духова орхестра.

Комітет по уладженню свята.

З друкарні „Союза Визволення України“ в таборі Вецляр.

Рис. 4. Оповідстка про «Свято відродження України», що була розміщена в газеті «Громадська Думка», табір Вецляр, Німеччина (1917, 30 серпня, Ч. 60(107), с. 4) («Свято відродження України», 1917)

опинилися в кризовому становищі. Про це свідчить критична ремарка таборового часопису: «Виявилося, що багато ще товаришів, злучених в організації, хатні знайомства ставлять вище над організаційні справи і їм бракує ще дійсної товариської солідарності», до того ж — «в таборі є ще й такі, що весь час ставилися як не вороже, то у всякому разі байдуже до української справи, та й тепер починають цікавитися лиш остільки, оскільки їм подобається запорізький жупан і шапка» ("Громадська Думка", 1917h, с. 4).

Невдовзі газета спрямувала на адресу «Січі» чергову порцію критики, вказавши на відчутний брак серед його членів «товариської солідарности, громадянського почуття і організаційної дисципліни», наслідком чого ситуація в товаристві у моральному відношенні «далеко погіршала», а восени «життя в ньому[...] почала завмирати» і «Січ» стала уявляти з себе «скоріше дезорганізацію як організацію». Всі спроби проводу товариства («Отаманної старшини») навести хоча би елементарний лад виявилися безуспішними тому, що значна кількість членів «Січі» вважала своїм обов'язком виступати наперекір своїм виборним начальникам (отаману й січовому писарю), так що обов'язки останніх звелися до озвучення списку новоприйнятих членів ("Т[овариств]во «Січ»", 1917a, с. 4).

Рис. 6. Пам'ятник померлим у таборі Вецляр полоненим українцям, що був споруджений на міському цвинтарі м. Вецляр (відкритий 16 серпня 1919 р.), фото — Збігнев Мар'ян Рап (Zbigniew Marian Rap), опубліковано в дописі «Пам'ятник українському воїнові» (Рап, б.д.)

Слід зауважити, що під впливом цієї критики, а також виходячи з посилення в анархії в Росії та злочинних дій більшовицького керівництва щодо України, провід «Січі» дійшов думки про необхідність активізації роботи товариства, а також тіснішого згуртування його членів та заведення «кращого ладу на підставі організаційної дисципліни і більшого довірря» до новообраного проводу. 19–21 грудня 1917 р. було проведено підготовчі організаційні збори для виборів «Отаманної старшини», під час яких також було визначено кандидатів на посади трьох курінних отаманів і дев'ятох сотників ("Т[оварист]во «Січ»", 1917а, с. 4).

24 грудня 1917 р. відбулися вибори нового складу полкової старшини в товаристві «Січ», про що таборова газета повідомила вже на початку наступного року. Полковим отаманом був обраний полонений офіцер Денис Андріюк, писарем — Сергій Салівон, скарбником — Онуфрій Дейнеко; курінними отаманами — Михайло Якубів, Яків Волошин, Григорій Бортняк; сотниками — Федір Ємець, Василь Синицин, Петро Вдовиченко, Іван Біляїв, Володимир Гажало, Микола Корольчук, Іван Кривохижа, Яків Отрешко, Леонід Никутка. Було вирішено, що всі накази полку видаватимуться на підставі відповідних рішень полкової старшини. Також було ухвалено рішення про заснування при товаристві «Січ» інструкторської школи «для виховання кадру будучих полків» (програму для неї мали виробити курінні отамани). Новим патроном полку було визначено гетьмана Петра Дорошенка (відповідно й сам «вещлярський» полк став називатися його іменем). Отаманна старшина взяла на себе виготовлення полкового прапора та підготовку привітання до УЦР ("Полкова Отаманна Старшина", 1918, с. 8).

3 січня 1918 р. було проведено збори членів товариства, під час яких отаман «Січі» звернув увагу присутніх на те, що частина січовиків недбало ставиться до січового одягу (про це ж йшлося в наказі полку) ("Т[оварист]во «Січ»", 1918а, с. 6). Ще за три тижні були скликані чергові збори «Січі», які провадив заступник отамана С. Салівон, котрий оголосив наказ про започаткування вечірньої «військової школи» (в її програмі були передбачені «танці, строевий устав, гімнастичні вправи, військові науки, спів»). Також відбулося обговорення проекту прапора полку, який, на думку присутніх, повинен був мати з одного боку хрест, а з протилежного — образ Покрови Пресвятої Богородиці. Хрест мав також бути прикрашений зірками й місяцем та містити напис «І.С.Г.Д.П.» ("Т[оварист]во «Січ»", 1918b, с. 4) («Перший Січовий Гетьмана Дорошенка Полк» — *авт.*). Згадуваний полк у подальшому став називатися «1-й січовий Петра Дорошенка полк», і для нього було виготовлено прапор, який було посвячено 9 червня 1918 р. й наступного дня відправлено до України (Гречило, 2019, с. 17).

У кінці січня 1918 р. таборовий часопис відзначив, наскільки кардинально — під впливом культурно-просвітньої та національно-організаційної роботи в таборі — змінилася ментальність полонених українців і спостерігався «значний поступ в [їх] громадським життю». Це яскраво унаочнилося під час проведення 27 січня ц.р. блокового віча (5-го блоку), на якому «особливу увагу звернула на себе дискусія над способом боротьби з брудною, огидливою московською лайкою (матерщиною)». Присутні на віче були свідомі того, що «лайка є одною з брудних плям», яка була перейнята в часі московського панування і яка, на жаль, глибоко вкоренилася в свідомості широких верств малограмотних українців. Українським активістам вдалося переконати учасників віча в тому, що необхідно рішуче та безкомпромісно боротися з цим явищем, для чого було створено комісію, якій доручалося «слідкувати й безоглядно переводити установлену кару на всякого мешканця» бараків цього блоку, «котрий буде вживати московської лайки» ("Бльокове віче", 1918, с. 4).

На слушну думку тих таборян, які виступали на вічі, цю боротьбу належалося вести й для того, аби українська жінка посіла в суспільстві «заслужене нею почесне місце». Бо хіба «не завдяки жінці-матері ми існуємо, маємо найкращі спомини дитячих років, обвіяних теплотою материнської любови?», — риторично запитував на шпальтах табового часопису невідомий дописувач. Він наголошував, що життя чоловіка нерозривно пов'язане з жінкою і в подальшому — «в часі розцвіту [...] фізичних і духових сил» кожного парубка, коли «любов жінки-дівчини [стає] святим вогнем, що пориває [його] до усього гарного і доброго, та зміцнює [його] сили для боротьби за кращу долю». Нарешті — «чи не жінка-дружина стає нам на нашому життєвому шляху за найближчого друга, найширшого супутника?» — завершував свою пристрасну тираду таборянин, справжнє ім'я якого було заховане під криптонімом «В-к». Відтак уникнення вживання брутальної московської лайки в українському середовищі допомогло би піднесенню статусу жінки, яка мала «зайняти належне їй в життю місце», тому приклад таборян 5-го блоку мали наслідувати полонені з інших бараків, позбуваючись у спілкуванні московської лайки ("Бльокове віче", 1918, с. 4).

Але найпотужнішим мобілізаційним засобом у справі національного освідомлення та патріотичного виховання полонених стали матеріали часопису про хід формування у таборі підрозділів 1-го січового Петра Дорошенка полку та їхній виїзд для формування української Синьожупанної дивізії, створення якої санкціонувала німецька влада. Це стало наслідком підписання УЦР мирної угоди з Центральними державами у Брест-Литовському (9 лютого 1918 р.), з нагоди чого вже наступного дня у Вецлярі було проведено парад 1-го січового Пе-

тра Дорошенка полку. У репортажі на шпальтах «Громадської Думки» зазначалося, що він розпочався о 10 годині ранку на таборовому плацу в присутності коменданта табору та інших німецьких офіцерів.

Січовиків у строю привітав голова таборового «уряду» (Генеральної Старшини) Федір Пасюра, який наголосив на величезному значенні підписання УНР мирної угоди з центральними державами, а офіцер комендатури лейтенант Крігер зачитав телеграму, що була надіслана начальником відділу полонених Королівського пруського військового міністерства (*Königlich Preußische Kriegsministerium*) генералом Е. Фрідріхом, з привітаннями таборовим організаціям. Оркестр відіграв гімни України та Німеччини, і за тим полк пройшов церемоніальним маршем на плацу, а потім вирушив до Народного Дому, де січовики у строю прослухали ще кілька промов, кожного разу покриваючи вітання промовців на адресу УЦР криками «Слава!» («Січова парада», 1918, с. 4).

12 лютого 1918 р. Генеральна Старшина табору Вецляр отримала від Української мирної делегації з Брест-Литовського телеграму, в якій пропонувалося відрядити до України 800 «узброєних свідомих Українців, певних людей, яким могло б українське правительтво цілком довіряти». Цей заклик того ж дня було обговорено на зборах товариства «Січ», після чого одностайно ухвалено рішення про відрядження членів цієї організації до України. Наступного дня у таборі відбулися збори членів кількох інших організацій; деякі з них припинили свою діяльність, а провід над ними перейшов до рук спеціально для цього призначених уповноважених. Всі ці дні тривав процес приїзду до табору полонених з робітничих команд, які зголошувалися до складу першого транспорту поворотців з полону. Одночасно тривав процес виборів старшини (сотників і курінних). 13–15 лютого до табору прибули 42 офіцери-українці з табору Ганновер-Мюнден. 16 лютого формування відділу було завершено, і ввечері цього дня вояки-українці (близько 800 осіб) відбули на залізничний вокзал, де на них чекав потяг («З таборового життя», 1918, с. 4).

Ще за два дні (18 лютого) до табору з Ганновер-Мюндена прибуло ще 53 офіцери-українці, які мали укомплектувати наступний транспорт тими полоненими, які перебували в таборі, а також постійно поверталися з робітничих команд. Прибулі до табору офіцери ініціювали жваве обговорення політичних подій в Росії та обставин підписання мирного договору в Бресті. Поза своїми прямим обов'язками з формування сотень дехто з офіцерів виступав і з доповідями на вічах, намагаючись роз'яснити таборянам глибинний сенс тогочасних подій. Так, зокрема, делегат 2-го всеукраїнського військового з'їзду офіцер Стецюк розповів таборянам про ситуацію на Поділлі, настрої селянства та ситуацію на фронті влітку 1917 р., а також ініцію-

вав створення земляцтва подоляків з числа полонених, чим справив на таборян «дуже гарне враження» ("З таборового життя", 1918, с. 4).

«Громадська Думка» намагалася закарбувати на своїх шпальтах те емоційне піднесення, яке охопило членів української громади в ці дні та знаходило свій найповніший вияв під час таборових вічей. Під час роботи одного з них (23 лютого ц.р.) з рефератом про світові події виступив Богдан Лепкий, який довший час працював у таборі як організатор культурно-освітньої роботи. На його думку, в цей час Україна переживала надзвичайно важливу подію в своїй історії, бо Лютьнева революція в Росії «... дала Україні нарівні з другими народами волю», але на неї «посягають сусіди, які хоч і голосять на словах право всім народам бувшої Росії самоозначуватися аж до цілковитого відділення від Росії», насправді ж й надалі прагнуть управляти Україною, плекаючи надію загарбати українські багатства — «хліб, цукор, залізо, вугіль і інше, які Москалі вважали досі своїм і без яких засудженні на уступленне з першорядного місця в колі других народів світа» ("Таборове віче", 1918, с. 4).

Українською відповіддю на це мала стати демонстрація готовності громадян УНР до «самостійного вільного життя», а також їхня готовність захистити свою Батьківщину від московської навали. Від українців вимагалася лише одного — «витревалости, єдності думки та послуху тій влади, яку сам народ собі обрав». У цей час всі думки українців «повинні бути звернені в один бік: все для нашої політичної незалежности», і лише за такої умови можна було би, на слушну думку Б.Лепкого, «удержати і скріпити [...]молоду волю» Української держави та успішно розбудувати її державні інститути. Насамкінець доповідач закликав присутніх на вічу «до сповнення своїх горожанських обов'язків перед батьківщиною, ставши до оборони її в ряди організованої української армії аж до повного визволення її од нападу грабіжників (російських більшовиків — *авт.*)». Цей заклик було гаряче сприйнято таборянами, які криками «Слава» задекларували свою готовність взяти до рук зброю, аби захистити Україну ("Таборове віче", 1918, с. 4).

У кінці лютого 1918 р. в центрі уваги редакції газети були події навколо формування другого транспорту полонених, призначеного для поповнення згадуваної дивізії. 27 лютого було завершено укладання списків добровольців на від'їзд, після чого останніх (як і всіх інших таборян) зібрани на чергове віче. Присутні на ньому члени Союзу визволення України Б.Лепкий, А.Жук і В.Козловський виступили з політичними промовами; після цього було проведено вибори отаманної старшини, під час яких полонені виявили (за оцінкою таборової газети) «дуже багато розважности та організаційного хисту побіч дуже високої національної свідомости» ("Таборове віче", 1918, с. 4).

Вранці 3 березня 1918 р. таборовий плац був заповнений полоненими українцями (у кількості 1200 осіб), які належали до складу другого транспорту, сформованого здебільшого з членів українських організацій. Близько 10-ої години відбулося їхнє ладування, куреням були вручені жовто-блакитні прапори, після чого у супроводі духової оркестри вояки вирушили на залізничну станцію для завантаження у вагони. Частина з них була вдягнена в однострої (сині жупани) ("Одїзд другого транспорту", 1918, с. 4). Того ж дня ешелон з полоненими українцями вирушив до Ковеля, до якого одночасно прибували транспорти з інших українських таборів (Раштата і Зальцведеля), що дозволило в скорому часі завершити формування Синьожупанної дивізії.

Висновки

Протягом усього часу свого видання таборовий часопис «Громадська Думка» відігравав надзвичайно важливу роль у справі національного освідомлення та громадського виховання полонених українців табору Вецляр. Це стало можливим завдяки відповідному тематичному наповненню газети, кожна рубрика якої прямо або опосередковано підводила її читачів до розуміння найвищої цінності усіх проявів національного життя, повноцінний розвиток якого може бути забезпечений лише за умови існування незалежної Української держави.

Саме цій меті слугувала публікація матеріалів про динаміку розвитку таорової січової організації, а також громадську активність полонених, яка, зокрема, виявляла себе в збиранні коштів на різні загальнонаціональні потреби (на Українській національній фонд, для волинських шкіл, на сиріт і вдів волинських, на прикрасу могили Т. Шевченка, на пам'ятник загиблим Богданівцям у Києві). Водночас у газеті регулярно вказувалися й суми пожертв полонених на різні таборові потреби (для таорової газети, хворих у таоровому лазареті, Видавничого товариства ім. Б. Грінченка, на бібліотеку товариства «Самостійна Україна», на прапор товариства «Січ», на потреби різних таорових товариств, для будівництва пам'ятника померлим полоненим українцям та ін.

На шпальтах «Громадської думки» в рубриці «З таорового життя» регулярно вміщувалися короткі огляди основних подій в житті української таорової громади. Зокрема, подавалися інформація про таборові віча й засідання Народної Ради й Генеральної Старшини з викладом тих питань, які на них обговорювалися; друкувалися списки новоприйнятих членів різних таорових організацій, і, зокрема, товариства «Січ». У таоровій хроніці також повідомлялося про перебіг виборів делегатів до складу проводу української таорової громади (Генеральної ради й Генеральної старшини), а також про засідання та

поточну роботу. Тут же вміщувалися оголошення про чергові вистави таборового театру та розгорнуті рецензії на ті з них, які вже відбулися. Наводилася інформація й про нові книжкові надходження до таборової книгарні.

Таким чином, газета «Громадська Думка» була готова дати відповідь на будь-яке запитання таборян; з цією метою її редакція провадила жваве листування з тими полоненими, які перебували поза табором (у складі робітничих команд). Більшість полонених українців довіряли газеті, усвідомлюючи водночас, що у висвітленні ситуації на фронті та політичних подій в Центральних країнах редакція часопису була змушена дотримуватися цензурних приписів військового часу. Водночас газета доволі об'єктивно відтворювала процес політичних перетворень в Україні та Росії, покладаючи на них надії докорінних суспільних змін. З висоти сьогодення є всі підстави стверджувати, що сподівання на російську демократію були цілком хибними, але вони обумовлювали на загал позитивне ставлення редакції до революційних перетворень в Росії (до жовтня 1917 р.).

«Громадська Думка» та інші таборові видання залишалися для більшості полонених єдиними інформаційними «шлюзами», з яких вони черпали новини та знання в умовах полону. Водночас газета завжди виконувала для них роль співрозмовника, здатного вислухати й дати пораду в складній для таборян ситуації. Власне цим і була обумовлена та висока довіра, яку мала «Громадська Думка» серед таборян, що й дозволяло їй ефективно виконувати покладену на неї національно-виховну та організаційну місію.

СПИСОК БІБЛІОГРАФІЧНИХ ПОСИЛАНЬ

- Бльокове віче III. бльоку. (1917, 9 серпня). *Громадська Думка*, 55(102), 3.
Бльокове віче. (1918, 7 лютого). *Громадська Думка*, 11(150), 4.
Видавниче т[овариств]во імені Б. Грінченка. (1917, 5 березня). *Громадська Думка*, 13(60), 5–6.
Гречило, А. (2019). Перший січовий Петра Дорошенка полк: відзнака та прапор 1918 року. *Collectsion*, 12, 14–18.
Громадська Думка. (1917a, 5 січня). *Громадська Думка*, 1(48), 2–3.
Громадська Думка. (1917b, 10 березня). *Громадська Думка*, 14(61), 1–16.
Громадська Думка. (1917c, 14 червня). *Громадська Думка*, 39(86), 4.
Громадська Думка. (1917d, 12 липня). *Громадська Думка*, 47(94), 4.
Громадська Думка. (1917e, 16 серпня). *Громадська Думка*, 57(104), 4.
Громадська Думка. (1917f, 1 листопада). *Громадська Думка*, 75(122), 3.
Громадська Думка. (1917g, 6 грудня). *Громадська Думка*, 85(132), 4.
Громадська Думка. (1917h, 9 грудня). *Громадська Думка*, 86(133), 4.
Жнива «Громадської Думки». (1917, 2 серпня). *Громадська Думка*, 53(100), 1–2.
3 листів від Централі Союзу Визволення України до Генеральної Старшини. (1917, 1 липня). *Громадська Думка*, 44(91), 4.
3 таборового життя. (1917, 26 квітня). *Громадська Думка*, 25(72), 4.
3 таборового життя. (1918, 23 лютого). *Громадська Думка*, 14(153), 4.

- Звіт жертв, надісланих з команд на різні благодійні цілі протягом серпня місяця. (1917, 6 вересня). *Громадська Думка*, 62(109), 4.
- Звіт Комітета по будові пам'ятника помершим полоненим Вецлярського табору. (1917, 22 листопада). *Громадська Думка*, 80–81(127–128), 6.
- Зубченко, С. (1917, 10 березня). Встане Україна!.. *Громадська Думка*, 14(61), 9–10.
- Крупський, І. В. (1996). Становлення української таборової преси. Основні тематичні напрями її діяльності. В *Теоретичні та організаційні проблеми формування репертуару української книги та періодики* [Матеріали конференції] (с. 341–352). Львівська наукова бібліотека імені В. Стефаника.
- Лисецький, П. (1918, 3 березня). Як виглядає просвітньо-організаційне життя в українським таборі у Вецлярі. *Вістник політики, літератури й життя*, 9(192), 132–133.
- Листи Союзу Визволення України в Німеччині про закупку літератури, висилку друкованих видань табору, заяви полонених про встановлення суворого режиму в таборі і інших питаннях та фотографії полонених.* (1916–1918). (Фонд 4382, опис 1, справа 14), Центральний державний архів вищих органів влади та управління України, Київ.
- Народна Рада. (1917, 24 травня). *Громадська Думка*, 33(80), 4.
- Одїзд другого транспорту на Україну. (1918, 9 березня). *Громадська Думка*, 16(155), 4.
- Полкова Отаманна Старшина. (1918, 6 січня). *Громадська Думка*, 1–2(140–141), 8.
- Постанови для «старших бараків і блоків», статуту музичного драматичного товариства імені М. Лисенка і товариства «Січ».* (б.д.). (Фонд 4382, опис 1, справа 14), Центральний державний архів вищих органів влади та управління України, Київ.
- Рап, З. М. (б.д.). *Пам'ятник українському воїнові.* Kultur und Alltag. <http://www.foto-kunst-tschernow.de/ka070141.html>
- Свято відродження України. (1917, 30 серпня). *Громадська Думка*, 60(107), 4.
- Сидоренко, Н. М. (2000). *Національно-духовне самоствердження* (Ч. 1: Українська таборова періодика часів Першої світової війни). Дослідницький центр історії української преси.
- Сидоренко, О. (1995). *Українська таборова преса часів Першої світової війни* [Бібліографічний покажчик]. Дослідницький центр історії української преси.
- Сидоренко, О. (1996, 26–29 серпня). Українська таборова преса часів Першої світової війни: національно-політичні орієнтири. В *Матеріали третього міжнародного конгресу українців* (с. 207–210). Харків.
- Січова парада. (1918, 14 лютого). *Громадська Думка*, 13(152), 4.
- Срібняк, І., & Голоско, С. (2019). Видавнича діяльність полонених вояків-українців у таборах Раштат і Вецляр, Німеччина (1915–1918 pp.). In I. Sribnyak (Ed.), *Nad Wisłą i Dnieprem. Polska i Ukraina w przestrzeni europejskiej – przeszłość i teraźniejszość* (pp. 108–112). Międzynarodowy konsorcjum naukowo-edukacyjny im. Luciena Febvra.
- Срібняк, І., & Сидоренко, Н. (2023). Видавниче Товариство імені Бориса Грінченка в таборі Вецляр, Німеччина (кінець 1915 – початок 1917 pp.): до історії створення та діяльності. *Український інформаційний простір*, 1(11), 221–237. [https://doi.org/10.31866/2616-7948.1\(11\).2023.279680](https://doi.org/10.31866/2616-7948.1(11).2023.279680)
- Срібняк, І., & Шнайдер, В. (2020а). Формування світогляду полонених українців засобами друкованого слова: національно-виховна місія часопису «Просвітній Листок» у таборі Вецляр, Німеччина (1916 р.). *Синopsis: текст, контекст, медіа*, 26(3), 90–97. <https://doi.org/10.28925/2311-259x.2020.3.3>
- Срібняк, І., & Шнайдер, В. (2020б). Часопис «Просвітній Листок» як джерело для реконструкції історії розвитку української громади у таборі Вецляр, Німеччина (1916 р.). *Київські історичні студії*, 2(11), 50–59. <https://doi.org/10.28925/2524-0757.2020.2.7>

- Таборове віче. (1918, 2 березня). *Громадська Думка*, 15(154), 4.
 Т[оварист]во «Січ». (1917a, 23 грудня). *Громадська Думка*, 90(137), 4.
 Т[оварист]во «Січ». (1917b, 5 січня). *Громадська Думка*, 1(48), 7.
 Т[оварист]во «Січ». (1917c, 1 лютого). *Громадська Думка*, 6(53), 5.
 Т[оварист]во «Січ». (1917d, 25 лютого). *Громадська Думка*, 11(58), 6.
 Т[оварист]во «Січ». (1917e, 10 березня). *Громадська Думка*, 14(61), 13.
 Т[оварист]во «Січ». (1918a, 13 січня). *Громадська Думка*, 3–4(142–143), 6.
 Т[оварист]во «Січ». (1918b, 31 січня). *Громадська Думка*, 9(148), 4.

REFERENCES

- Blokove viche [Blokove viche]. (1918, February 7). *Hromadska Dumka*, 11(150), 4 [in Ukrainian].
- Blokove viche III. bloku [Blokove viche III. block]. (1917, August 9). *Hromadska Dumka*, 55(102), 3 [in Ukrainian].
- Hrechylo, A. (2019). Pershyi sichovy Petra Doroshenka polk: Vidznaka ta prapor 1918 roku [The first Sich regiment of Petro Doroshenko: The award and flag of 1918]. *Collectsion*, 12, 14–18 [in Ukrainian].
- Hromadska Dumka [Public Opinion]. (1917a, January 5). *Hromadska Dumka*, 1(48), 2–3 [in Ukrainian].
- Hromadska Dumka [Public Opinion]. (1917b, March 10). *Hromadska Dumka*, 14(61), 1–16 [in Ukrainian].
- Hromadska Dumka [Public Opinion]. (1917c, June 14). *Hromadska Dumka*, 39(86), 4 [in Ukrainian].
- Hromadska Dumka [Public Opinion]. (1917d, July 12). *Hromadska Dumka*, 47(94), 4 [in Ukrainian].
- Hromadska Dumka [Public Opinion]. (1917e, August 16). *Hromadska Dumka*, 57(104), 4 [in Ukrainian].
- Hromadska Dumka [Public Opinion]. (1917f, November 1). *Hromadska Dumka*, 75(122), 3 [in Ukrainian].
- Hromadska Dumka [Public Opinion]. (1917g, December 6). *Hromadska Dumka*, 85(132), 4 [in Ukrainian].
- Hromadska Dumka [Public Opinion]. (1917h, December 9). *Hromadska Dumka*, 86(133), 4 [in Ukrainian].
- Krupskiy, I. V. (1996). Stanovlennia ukrainskoi tabarovoï presy. Osnovni tematychni napriamy yii diialnosti [Formation of the Ukrainian camp press. The main thematic areas of its activity]. In *Teoretychni ta orhanizatsiini problemy formuvannia repertuaru ukrainskoi knyhy ta periodyky* [Theoretical and organizational problems of forming the repertoire of Ukrainian books and periodicals] [Proceedings of the Conference] (pp. 341–352). Lviv Stefanyk Scientific Library [in Ukrainian].
- Lysets'kyi, P. (1918, March 3). Yak vyhliadaie prosvitno-organizatsiine zhyttie v ukrainskim tabori u Vetsliari [What does educational and organizational life look like in the Ukrainian camp in Vetslyar]. *Vistnyk polityky, literatury y zhyttia*, 9(192), 132–133 [in Ukrainian].
- Lysty Soiuzu Vyzvolennia Ukrainy v Nimechchyni pro zakupku literatury, vysylku drukovanykh vydan taboru, zaiavy polonenykh pro vstanovlennia suvoroho rezhymu v tabori i inshykh pytanniakh ta fotohrafii polonenykh [Letters from the Union for the Liberation of Ukraine in Germany about the purchase of literature, the expulsion of printed publications of the camp, statements of prisoners about the establishment of a strict regime in the camp and other issues, and photographs of prisoners]. (1916–1918). (Fund 4382, Inventory 1, File 14), The Central State Archive of Higher Authorities and Administration of Ukraine, Kyiv [in Ukrainian].
- Narodna Rada [People's Council]. (1917, May 24). *Hromadska Dumka*, 33(80), 4 [in Ukrainian].

- Odizd druhoho transportu na Ukrainu [Departure of the second transport to Ukraine]. (1918, March 9). *Hromadska Dumka*, 16(155), 4 [in Ukrainian].
- Polkova Otamanna Starshyna [Regimental Chief Officer]. (1918, January 6). *Hromadska Dumka*, 1–2(140–141), 8 [in Ukrainian].
- Postanovy dlia "starshykh barakiv i blokiv", statuty muzychnoho dramatychnoho tovarystva imeni M. Lysenka i tovarystva "Sich"* [Regulations for "senior barracks and blocks", statutes of the musical drama society named after M. Lysenko and the "Sich" society]. (n.d.). (Fund 4382, Inventory 1, File 14), The Central State Archive of Higher Authorities and Administration of Ukraine, Kyiv [in Ukrainian].
- Rap, Z. M. (n.d.). *Pamiatnyk ukrainskomu voinovi* [Monument to a Ukrainian soldier]. Kultur und Alltag. <http://www.foto-kunst-tschernow.de/ka070141.html> [in Ukrainian].
- Sichova parada [Military parade]. (1918, February 14). *Hromadska Dumka*, 13(152), 4 [in Ukrainian].
- Sribniak, I., & Holosko, S. (2019). Vydavnycha diialnist polonenykh voiakiv-ukraintsiv u taborakh Rashtat i Vetsliar, Nimechchyna (1915–1918 rr.) [Publishing activity of captured Ukrainian soldiers in Rastatt and Wetzlar camps, Germany (1915–1918)]. In I. Sribnyak (Ed.), *Nad Wisłą i Dnieprem. Polska i Ukraina w przestrzeni europejskiej – przeszłość i teraźniejszość* [By the Vistula and the Dnieper. Poland and Ukraine in the European Space – Past and Present] (pp. 108–112). Międzynarodowy konsorcjum naukowo-edukacyjny im. Luciena Febvra [in Ukrainian].
- Sribniak, I., & Shnaider, V. (2020a). Formuvannia svitohliadu polonenykh ukraintsiv zasobamy drukovanoho slova: Natsionalno-vykhovna misiia chasopysu "Prosvitnii Lystok" u tabori Vetsliar, Nimechchyna (1916 r.) [Formation of the worldview of captured Ukrainians by means of the printed word: The national educational mission of the magazine "Prosvitny Listok" in the Wetzlar camp, Germany (1916)]. *Synopsis: Text, Context, Media*, 26(3), 90–97. <https://doi.org/10.28925/2311–259x.2020.3.3> [in Ukrainian].
- Sribniak, I., & Shnaider, V. (2020b). Chasopys "Prosvitnii Lystok" yak dzherelo dlia rekonstruktsii istorii rozvytku ukrainskoi hromady u tabori Vetsliar, Nimechchyna (1916 r.) [Periodical "Prosvitnii Lystok" as source for reconstruction of history of Ukrainian community development in Wetzlar camp, Germany (1916)]. *Kyiv Historical Studies*, 2(11), 50–59. <https://doi.org/10.28925/2524–0757.2020.2.7> [in Ukrainian].
- Sribniak, I., & Sydorenko, N. (2023). Vydavnyche Tovarystvo imeni Borysa Hrinchenka v tabori Vetsliar, Nimechchyna (kinets 1915 — pochatok 1917 rr.): Do istorii stvorennia ta diialnosti [Borys Hrinchenko publishing company in the Wetzlar Camp, Germany (late 1915 — early 1917): To the history of creation and activity]. *Ukrainian Information Space*, 1(11), 221–237. [https://doi.org/10.31866/2616–7948.1\(11\).2023.279680](https://doi.org/10.31866/2616–7948.1(11).2023.279680) [in Ukrainian].
- Sviato vidrozhennia Ukrainy [The holiday of the revival of Ukraine]. (1917, August 30). *Hromadska Dumka*, 60(107), 4 [in Ukrainian].
- Sydorenko, N. M. (2000). *Natsionalno-dukhovne samostverzhennia* [National and spiritual self-affirmation] (Pt. 1: Ukrainska taborova periodyka chasiv Pershoi svitovoi viiny [Ukrainian camp periodicals of the First World War]). Doslidnytskyi tsentr istorii ukrainskoi presy [in Ukrainian].
- Sydorenko, O. (1995). *Ukrainska taborova presa chasiv Pershoi svitovoi viiny* [Ukrainian camp press of the First World War] [Bibliographic index]. Doslidnytskyi tsentr istorii ukrainskoi presy [in Ukrainian].
- Sydorenko, O. (1996, August 26–29). Ukrainska taborova presa chasiv Pershoi svitovoi viiny: Natsionalno-politychni oriientyry [Ukrainian camp press during the First World War: National and political orientations]. In *Materialy tretoho mizhnarodnoho konhresu ukrainistiv* [Materials of the third International congress of Ukrainianists] (pp. 207–210). Kharkiv [in Ukrainian].

- Taborove viche [Camp gathering]. (1918, March 2). *Hromadska Dumka*, 15(154), 4 [in Ukrainian].
- T[ovaryst]vo "Sich" [Society "Sich"]. (1917a, December 23). *Hromadska Dumka*, 90(137), 4 [in Ukrainian].
- T[ovaryst]vo "Sich" [Society "Sich"]. (1917b, January 5). *Hromadska Dumka*, 1(48), 7 [in Ukrainian].
- T[ovaryst]vo "Sich" [Society "Sich"]. (1917c, February 1). *Hromadska Dumka*, 6(53), 5 [in Ukrainian].
- T[ovaryst]vo "Sich" [Society "Sich"]. (1917d, February 25). *Hromadska Dumka*, 11(58), 6 [in Ukrainian].
- T[ovaryst]vo "Sich" [Society "Sich"]. (1917e, March 10). *Hromadska Dumka*, 14(61), 13 [in Ukrainian].
- T[ovaryst]vo "Sich" [Society "Sich"]. (1918a, January 13). *Hromadska Dumka*, 3–4(142–143), 6 [in Ukrainian].
- T[ovaryst]vo "Sich" [Society "Sich"]. (1918b, January 31). *Hromadska Dumka*, 9(148), 4 [in Ukrainian].
- Vydavnyche t[ovaryst]vo imeni B. Hrinchenka [Publishing company named after B. Hrinchenko]. (1917, March 5). *Hromadska Dumka*, 13(60), 5–6 [in Ukrainian].
- Z lystiv vid Tsentrali Soiuzu Vyzvolennia Ukrainy do Heneralnoi Starshyny [From the letters from the Central Office of the Liberation Union of Ukraine to the General Elder]. (1917, July 1). *Hromadska Dumka*, 44(91), 4 [in Ukrainian].
- Z taborovoho zhyttia [From camp life]. (1917, April 26). *Hromadska Dumka*, 25(72), 4 [in Ukrainian].
- Z taborovoho zhyttia [From camp life]. (1918, February 23). *Hromadska Dumka*, 14(153), 4 [in Ukrainian].
- Zhnyva "Hromadskoi Dumky" [The harvest of "Public Opinion"]. (1917, August 2). *Hromadska Dumka*, 53(100), 1–2 [in Ukrainian].
- Zubchenko, S. (1917, March 10). Vstane Ukraina!.. [Ukraine will stand up!]. *Hromadska Dumka*, 14(61), 9–10 [in Ukrainian].
- Zvit Komiteta po budovi pamiatnyka pomershym polonenym Vetsliarskoho taboru [Report of the Committee on the construction of a monument to the dead prisoners of the Vetslyar camp]. (1917, November 22). *Hromadska Dumka*, 80–81(127–128), 6 [in Ukrainian].
- Zvit zhertv, nadislanykh z komand na rizhni blahodiini tsili protiahom serpnia misiasia [A report of donations sent from teams to various charitable causes during the month of August]. (1917, September 6). *Hromadska Dumka*, 62(109), 4 [in Ukrainian].